

CSEPREGI MÁRTA

Budapest

A kultúra hatása a nyelvre Északnyugat-Szibériában

0. Bevezetés

Jelen konferenciánkon a grammatika és a kontextus viszonyát vizsgáljuk, azaz azt, hogyan hatnak a nyelven kívüli körülmények (a kultúra, a földrajzi és a társadalmi viszonyok, a különböző beszédhelyzetek) a nyelvre. A konferencia alcíme – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában – a konferenciaszervezőknek arról a szándékáról vall, hogy az összes uráli nyelv kutatásában jelenjenek meg a modern elemzési, nyelvelírási módszerek. Az előadások címeit látva azonban az a benyomásunk, hogy ezek az új módszerek leginkább a finn és az észt nyelv kutatóit érdeklik. Pedig már a finnugrisztika hőskorában, a 19. század második felétől az első világháborúig tartó időben jellemző volt a törekvés a nyelv és a kultúra együttes vizsgálatára. A nyelvészek a nyelvet mint a kultúrától elválaszthatatlan emberi produktumot vizsgálták, a etnológusok pedig a tárgyi és szellemi hagyományok nyelvi megnyilvánulásaira is figyelmet fordítottak. Ebben az időben a finn és a magyar utazók hónapokat, akár éveket is eltöltöttek egy-egy oroszországi rokon nép körében, s nem elégedtek meg csupán a nyelvi jelenségek dokumentálásával, hanem szélesebb értelemben vett szellemi leltár készítésére törekedtek. Egyszerre voltak nyelvészek, folkloristák és etnológusok, emellett antropológiai és régészeti kutatásokat is végeztek.

A 20. században megváltozott a helyzet, ennek politikai és tudománytörténeti okai vannak. A szovjet időben csökkent a terepkutatás lehetősége. A Szovjetunió bezárkózása, a külföldiekhez való bizalmatlan viszonyulása jelentősen megnehezítette a helyszínen végezhető, a kultúra számos területére kiterjedő gyűjtő- és kutatómunkát. Az egyetemes tudományban pedig az ismeretanyag rohamos bővülésével felgyorsult a specializálódás folyamata, az egyes diszciplínák eltávolodtak egymástól. Néhány ritka kivételtől eltekintve elmúlt a polihisztorok ideje. Nyelvészek és folkloristák az elérhető kiadványok alapján, saját szempontjaik szerint végezték kutatásaikat, s eredményeik nem mindig találkoztak.

A 20. század vége azonban fordulatot hozott a kutatásba. A Szovjetunió összeomlása után újból megnyílt a terepmunka és az anyanyelvi beszélőkkel való kapcsolattartás lehetősége, a tudományban pedig előtérbe került az

interdiszciplinaritás. Ez utóbbi további lehetőséget adott az olyan nyelvek kutatására, melyek már évszázadok óta alapos vizsgálat tárgyai voltak (a mi nyelvcsaládunkban a magyar, a finn és az észt), de segíti azoknak is a munkáját, akik addig kevésbé kutatott, akadémiai nyelvtanokkal máig nem rendelkező nyelvek törvényszerűségeit igyekeznek leírni.

Előadásomban a hanti nyelv néhány olyan jelenségére szeretném felhívni a figyelmet, melyekben kétféle elvárás kerül ellentétbe. Van egyrészt egy igény, mely arra irányul, hogy a nyelv mint a kommunikáció eszköze olyan szabályos rendszert alkosson, amelyben az üzenet átvitele a lehető legsikeresebb; vannak azonban bizonyos kulturális tényezők, amelyek befolyásolják a nyelvi kifejezés módját. Ezeket én ellenszabályoknak hívom, s a szabály–ellenszabály találkozásának eredményeként érdekes, a nyelvi rendszerből kissé kilógó jelenségek születnek. Feltehetőleg bármelyik természetes nyelvben találhatók ilyen jelenségek, hiszen a nyelv társadalmi, kulturális beágyazottsága, valamint a nyelv és az emberi psziché szoros kapcsolata kitermeli magából a szabályostól eltérő kivételeket. A szabályszerű alakok a kommunikációban semlegeseknek, jelöletlennek minősülnek, az összehasonlításban a kultúrafüggő kivételek képviselik a különleges, a jelölt esetét. Példáim többsége a hanti nyelv szurguti nyelvjásárából való.

1. A házassági rokonok közötti nyelvhasználat minősített esete

A hanti nyelv csak a tegezést ismeri, tehát a beszélgető felek egymást egyes vagy többes szám 2. személyben szólítják meg. Ezt az alapszabályt írja felül a különmemű házassági rokonok, az após és a menyé valamint az anyós és a veje közötti kapcsolatot meghatározó szabályrendszer. A nőnek el kell takarnia az arcát férfitörökona jelenlétében, nem adhatnak egymásnak közvetlenül, kézből kézbe tárgyakat, és nem szólíthatják meg egymást közvetlenül. Mivel nem szólíthatják meg egymást 2. személyben, kénytelenek a 3. személyű alakokat használni. Ez egyfajta magázást jelent, mely csakis ebben a viszonyban fordul elő. Erre a beszédmódra a hantik azt a kifejezést használják, hogy „félnyelven beszélnek”. Ha tehát azt szeretném, hogy valaki töltsön nekem teát, akkor felszólíthatom közvetlenül a társamat:

<i>mant</i>	<i>čajat</i>	<i>păna</i>
én-Acc	tea-Instr	tesz-Imperat-Sg2
‘nekem teát tölts!’		

Ha nem a beszélgető társamtól, hanem mástól várom a teát, használhatom a szintén semleges konnotációjú a 3. személyű felszólítást, ami ma felszólító partikula és jelentő módú ige segítségével történik:

mant *ľwə* *čajat* *pənəł*
 én-Acc hadd tea-Instr tesz-Sg3-pr-subj
 ‘nekem teát töltsön’

Ha azonban az após kér teát a menyétől vagy a vő az anyósától, a fenti mondat a felszólítás különleges, jelölt esete. A morfológiai alak valójában 2. személyt jelent, de csak ebben a különleges viszonyban. A mondat pusztán jelentésén túl a 3. személyű felszólítás információt hordoz a dialógus résztvevőinek rokoni kapcsolatáról is, ezért jelölt eset.

A jelölt beszédhelyzet alkalmas a különös formák megjelenésére. A mondat a fenti formában is elhangozhat, van azonban még speciálisabb változata is: az ige 3. személyű felszólító módú alakja, mely a beszélt nyelvből már kiveszett. A szurguti hantiban ugyanis az igék felszólító módú paradigmája egyszerűsödött az utóbbi száz évben. A 20. század eleji feljegyzésekben (Karjalainen – Vértes 1964: 270–271, Paasonen – Vértes 1965: 90) még teljes volt a paradigma, ma viszont az igéknek csak a 2. személyekben van imperatívuszuk, a többi alakot körülírással fejezi ki a beszélő. A különmemű házassági rokonok közti különleges viszony, melyet archaikus szabályok határoznak meg, alkalmas archaikus nyelvi formák megőrzésére is. Ebben a kulturálisan minősített viszonyban egy minősített (semleges kommunikációban nem használt), régies nyelvi alak jelenik meg:

mant *čajat* *pənijat*
 én-Acc tea-Instr tesz-Imperat-Sg3
 ‘nekem teát töltsön’

A változás összefoglalása:

1.1 szabály: a beszélgető társat 2. személyben szólítjuk meg

1.2 ellenszabály: különmemű házassági rokonok nem szólíthatják meg egymást közvetlenül

1.3 eredmény: a beszélgetés 3. személyben történik

Pl. Sg2 (jelöletlen) *mant čajat pəna* ‘nekem teát tölts’

Sg3 (jelöletlen) *mant ľwə čajat pənəł* ‘nekem teát töltsön’

Sg3>Sg2 (jelölt) *mant ľwə čajat pənəł* ‘nekem teát töltsön’

Sg3> Sg2 (jelölt) *mant čajat pənijat* ‘nekem teát töltsön’ (archaikus alak)

2. Tiltott szavak, tabunyelv, eufemizmus

A szavak megválasztását szintén befolyásolhatják kulturális kötöttségek.

Elméletileg a kommunikáció legalapvetőbb szabályai közé tartozhatna az az igény, hogy a beszélők használhassanak minden általuk ismert lexémát. Mivel azonban a kommunikációnak nemcsak a kimondott szó, hanem a ki nem mondott, elhallgatott szó is eszköze, és a nyelv nem létezik a társadalomtól függetlenül, R. Wardhaugh szerint „lehet, hogy az egyik nyelvi univerzálé úgy szól, hogy egyetlen társadalmi csoport sem használja teljesen korlátozásmentesen a nyelvet” (Wardhaugh 1995:212). A szurguti hantik körében is létezik a tabu és az eufémizmus jelensége. De míg Európában például nők jelenlétében nem illik káromkodni és a testi funkciókra utaló kifejezéseket használni, addig a szurguti hantiknál ezek a szavak a házassági férfirokonok, azaz az após és a vő illetve a sógorok (akiket a vő apósainak nevez) között tilosak. A szemérmesség parancsa nemcsak a szóhasználatra vonatkozik: az após, a vő és a sógorok egymás jelenlétében nem vetközhetnek le (azaz nem mehetnek együtt a fürdőházba) és nem végezhetik a szükségüket (Csepregi 1997b: 450).

Az egész közösséget érinti viszont az az elvárás, hogy élet nagy fordulójáról óvatosan megválasztott szavakkal lehet csak beszélni. Tabu például a terhesség, s a szülésről, a születésről meg a halálról is csak körülírással lehet beszélni. A holtakat és a szellemeket csak éjszaka szabad emlegetni. A nyelvi tabu legfejlettebb rendszere az obi-ugor medveműnyelvben jelenik meg.

Az obi-ugorok, tehát a hantik és a manysik körében a vadászathoz kapcsolódó nyelvi tabu azon a hiten alapszik, hogy az állatok értik az emberi beszédet. Beszédével az ember igyekszik elterelni a vadállat figyelmét, nem akarja megsérteni az állatot, valamint nem akarja, hogy az állat tudomást szerezzen róla, hogy mire készül a vadász. Az állatok között a medvének kitüntetett helyzete van, mivel az nem egyszerűen vadászszákmány, hanem isteni eredetű, szent állat, aki életében és halálában egyaránt hatással lehet az ember életére.

A nyelvi tabu megjelenését az alábbi szabályrendszerben lehet összefoglalni:

2.1. szabály: A szavakat a közösség minden tagjának értenie kell

2.1.1 kultúrafüggő alszabály: Az állat- és szellemvilág is a nyelvi közösség része

2.2 kultúrafüggő ellenszabály: Bizonyos helyzetekben (vadászatkor, szertartásokon, haláleset idején) úgy kell beszélni, hogy az állatok és a szellemek ne értsék

2.2.1 az ellenszabály alszabálya: a deformált szavakat, a metaforákat, a körülírásokat és az idegen szavakat nem értik az állatok

2.3 eredmény: tabunyelv

Az obi-ugor medveműnyelv szókinsét Sz. Bakró-Nagy Marianne gyűjtötte össze a rendelkezésre álló írott forrásokból. Könyvében (1979) részletesen

tárgyalja azokat a szóalkotási módokat, melyekkel a medve vadászatával, testrészeivel, a medveünnepi cselekményekkel kapcsolatos kifejezéseket lehet létrehozni. A lexikonban 486 hanti és manysi szó szerepel.

A medveműnyelv a szóalkotásnak a következő módjaival él: a szó elferdítése egy-két hang megváltoztatásával, pl. hanti *āńśar* helyett *āńtal* 'a medve agyara'; valamint ehhez járulhatnak a beszélt nyelvben nem használatos, különleges derivátumok, pl. hanti *kōt* helyett *katal* 'a medve mellső mancsa'.

Az a hiedelem, hogy az állat a szavaknak csak az elsődleges jelentését érti, azaz nem képes a metaforikus gondolkodásra (és ez különbözteti meg az embertől), eredményezi a körülírások, a metaforák és metonimikus kifejezések megjelenését. Néhány példa a képes beszédre: manysi *wāt χum tājim* '30 férfi étele, azaz a medve nyaka', hanti *ōja pit-* 'boldogságba esik, azaz meghal'. A metaforikus gondolkodás keretében válik a 'csillag' vagy a 'feketeribiszke' jelentésű szó a medve szemét jelölő kifejezéssé, a *woj~uj* 'állat, azaz medve', *osni* 'bunda, azaz medve' jelentésváltozások pedig a metonímia szép példái.

A medveműnyelv szókincsének harmadik csoportját a jövevényszavak alkotják. A tiltott szavak helyettesítésére a szomszédban beszélt nyelvekből lehet átvenni kulturálisan nem terhelt (az állatnak ismeretlen, tehát őt nem sértő) kifejezéseket. Az északi obi-ugorok a komiból, a déliek a tatárból kölcsönzött szavakat kevernek beszédükbe, ha a medvéről szólnak, valamint a hantik és a manysik egymás nyelvéből is előszeretettel kölcsönöznek.

3. Az énekek nyelve

Az obi-ugorok szellemi kultúrájában fontos szerep jut az énekes műfajoknak, az egyéni és mitikus énekeknek. Az énekek nyelve is a kommunikáció eszköze, de az üzenet célbajuttatása más módon, eszközökkel történik, mint a beszélt nyelvben. Az ének, különösen a mitikus ének megértése nem az egyes szavak felszíni jelentéseinek ismeretétől függ, hanem attól, hogy a hallgató birtokában van-e a közös kulturális hagyománynak. Míg a beszélt nyelvben az üzenet célbaéréséhez fonetikailag, morfológiailag és szintaktikailag helyesen formált, szemantikailag egyértelmű, ökonomikusan összeállított mondatokra van szükség, az éneknelvben a szavak lexikai jelentésénél fontosabb a szonoritás maximalizálása és a helyes prozódia. Ezért az éneknelvben a beszélt nyelvtől eltérő szabályok érvényesülnek a nyelv minden szintjén. Ezt az állítást az alábbiakban néhány példával illusztrálom.

3.1.1. fonetikai szabály: szó belsejében *j*, *γ* hiátustöltő hangok fordulnak elő, de szóhatáron nem szükséges a hiátustöltés

3.1.2 a szonoritás ellenszabálya: az énekekben sehol sem lehet hiátus

3.1.3 eredmény: a szavak között is megjelennek az igen hangzós *j*, *γ* hiátustöltő

hangok

Pl.: *seman iki (ɣ)ənəɬ ǎwi* ‘Szemjon apó nagy lánya’ (Csepregi 1998: 112)

3.2.1 fonológiai szabály: a szavak vagy magánhangzókkal, vagy mássalhangzókkal kezdődnek

3.2.1.1 alszabály: a *ɣ* és *ŋ* hangok nem fordulnak elő szó elején

3.2.2 a szonoritás ellenszabálya: az énekekben minden szó mássalhangzóval kezdődik

3.2.3 eredmény: a magánhangzó kezdetű szavak *ɣ*, *w* vagy *ŋ* epentézist kapnak.

Pl.: *(ɣ)aj wǎč kora sočɬəm ne* ‘kis városi utcán sétálok, nő’ (Csepregi 1998: 120)

A szóhatáron történő hiátustöltés a folyamatos beszélt nyelvben előfordulhat, de csak mint ejtési variáció, a szavak alakjára nincs hatással. A *ɣ* és *ŋ* hangok a hanti beszélt nyelvben nem jelennek meg szó elején, elgondolkodtató viszont, hogy az északi szamojéd nyelvekben az eredetileg magánhangzóval kezdődő szavak élén megjelent egy másodlagos *ŋ* hang. Közvetlenül nem bizonyítható, de lehetséges, hogy a másodlagos szókezdő nazális megjelenése éneknyelvi eredetű az északi szamojéd nyelvekben.

3.3.1 morfológiai szabály: ha a nyelvben van névszóragozás, a helyviszonyokat a szótövekhez fűzött ragok segítségével fejezzük ki

3.3.2 poétikai ellenszabály: a szövegsornak és a dallamsornak azonos hosszúságúnak kell lennie, és a szöveg-és dallamhangsúlynak egybe kell esnie

3.3.2.1 etnikus alszabály: a közös kulturális ismeretanyag birtokában néhány hívószó segítségével az elliptikus szerkezetek is alkalmasak az információközlésre

3.3.2 eredmény: ha a prozódia úgy kívánja, elhagyhatók a toldalékok

Pl.: a hiányzó Px 1Sg + Lat toldalék a második sorban a szögletes zárójelben van pótolva (Csepregi 1998: 124)

wōnt tōntəɣɬa (ɣ)əllə kɪntəm

erdei nyírkéreg nagy puttonyom

juw əli(ja) (nǎŋ) ɬəŋkər wǎn[əma]

fa hordó váll váll[amra]

nomən rǎwi(jo)jətam (ɬŋw)

fent rázogatom biza (=felkapom)

3.4.1 szintaktikai szabály: az állítmány általában ragozott igealak, a keleti hantiban igenév nem lehet állítmányi szerepben

3.4.2 poétikai ellenszabály: az énekeknek a köznapitól eltérő valóságát az igenevek jelölik, melyek a ragozott igealakok helyén jelennek meg

3.4.3 eredmény: folyamatos és befejezett melléknévi igenév az énekekben

megjelenhet állítmányi funkcióban

Pl.:

<i>ḱut kōtəp-kūrəp(a) tōrəm nōwam(a)</i>	Hatkező-lábú égi jávorom
<i>pjɪr kūrɣəl ma sǎwrəmɣələm(o)</i>	két hátsó lábát levágom
<i>ma tōt sǎwrələtəm</i>	én legott levágom
én ott vág- ParticPres Prx1Sg	(Csepregi 1998: 130)

A keleti hantiban az állítmányi funkciójú igenevek megmaradtak az éneknyelv jellemzőinek, az északi hantiban azonban átkerültek a beszélt nyelvbe is. A személyjelölővel ellátott igenév az ún. nem-szemtanúsági mód kifejezőjévé vált, s az újabb nyelvtanok a folyamatos melléknévi igenév *-t-* képzőjét jelenidő-jelként, a befejezett melléknévi igenév *-m-* képzőjét múltidő-jelként elemzik.

3.5.1 a kommunikáció szabálya: kerüljük a szemantikailag üres szavakat

3.5.2 a helyes prozódia szabálya: a nyelvi és a metrikai hangsúlynak egybe kell esnie

3.5.3 eredmény: töltőelemek és töltőszótagok, melyeknek nincs lexikai jelentésük

wōnt tōntəɣla (ɣ)əllə ḱintəm
juw əli(ja) (nūŋ) ləŋkər wān
nomən rǎwi(jo)jətam (lūw)
 (Csepregi 1998: 124)

erdei nyírkéreg nagy puttonyom
 fa hordó váll váll[amra]
 fent rázogatom (biza)

A *ja* és *jo* szótagok beiktatásának célja, hogy a szóhangsúly és a dallamhangsúly egybeessék (a harmadik sorban a szó belsejébe ékelődik be a töltőszótag). A *nūŋ* szónak egyébként van jelentése 'te', de itt csak a megfelelő szótagszám elérését célozza. A *lūw* szó 'ő', 'hadd' jelentésű, itt viszont a verbális sornak, azaz a mondat végének a jelölésére szolgál.

A redundancia jelensége természetesen ismert a beszélt nyelvben is, az éneknyelvben viszont a redundáns szavak és szótagok mindig metrikai célt szolgálnak, tehát poétikai funkciójuk van.

3.6.1 a kommunikáció szabálya: használjunk az egész közösség számára érthető szavakat

3.6.2 poétikai ellenszabály: az ismeretlen vagy homályos jelentésű szavak és szerkezetek hozzátartoznak a mitikus énekek hangulati eszköztárához

3.6.3 eredmény: a beszélt nyelvben nem használatos archaikus kifejezések és szerkezetek, másik nyelvjárásból vagy nyelvből való szavak (autentikus magyarázat: „az istenektől tanultuk az éneket, az ő nyelvükből maradt benne ez

a szó”)

út juɣɪɪ(ja) ǰǫɫ pɪrɲə
wǫnt tǫntəɣ(ɫa) (ɣ)əllə ǰɪntəm
ǰərən puwəɫ(a) ǰərinə
juw ɒɪ(ja) (nǫŋ) ɫəŋkər wǎn
nomən rǎwi(jo)ǰətam ɒŋw

Az (jövő valami) után
erdei nyírkéreg nagy puttonyom
téres falu terén
fa hordó váll váll[ra]
fent rázogatom (biza)

Az első sor második és harmadik szava a beszélt nyelvben értelmezhetetlen. A második sorban a -ɫa melléknévképző csak az éneknyelvben fordul elő, az əllə ‘nagy’ és a ɫəŋkər ‘váll’ jelentésű szó pedig a szurguti hanti nyelvjárásban nem használatos, csak a vahiban. Az archaikus nyelvi formák különösen a kultikus célú énekekben őrződnek meg, amelyeket az énekes igyekszik változatlan formában előadni.

Irodalom:

- Sz. Bakró-Nagy, Marianne 1979: *Die Sprache des Bärenkultes in Ob-ugrischen*. Budapest: Akadémiai
- Csepregi, Márta 1996: Surgutin hantien karhulaulujen kielenpiirteitä. *CIFU-8 / IV*: 271–275. Jyväskylä
- 1997a: Szurguti osztják medveünnepi énekek nyelvi jellemzői. *Folia Uralica Debrenciensia* 4: 53–59.
- 1997b: Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 93: 446–451.
- 1998: *Szurguti osztják chrestomathia*. *Studia uralo-altaica supplementa* 6. Szeged. 183 l.
- 1999: New Data Concerning Kinship Terminology of Surgut Ostyaks. – C. Hasselblatt–P. Jääsalmi-Krüger (Hrsg.): *Europa et Sibiria*. Gedenkband für Wolfgang Veenker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 51, 73–79. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, Edith 1964: *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 128. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith 1965: *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jagan*. Journal de la Société Finno-Ougrienne 66/2. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris–Századvég.

Culture's effect on language in North-West Siberia

Researchers of Uralic, Ob-Ugric and Samoyedic languages in North-West Siberia have always taken into account the the so-called pragmatic aspects and the grammatical aspects of language, i.e. the relation between extralinguistic situations and language as a set of systems – the effect of culture, organization of society and folklore on language.

M. A. Castrén, A. Reguly, B. Munkácsi, J. Pápay, K. F. Karjalainen, H. Paasonen, A. Kannisto, K. Donner, T. Lehtisalo and others were already studiers of ethnolinguistics when this technical term was not yet in use. In this lecture I examine, continuing the traditions of uralistics, the effect of culture on the Khanty language on three areas of lingual manifestations.

1. A different way of speaking evolved between relatives, especially between father-in-law and daughter-in-law. The relationship of father-in-law and son-in-law is also ruled by numerous prohibitions, for example lingual tabu.

2. In the Ob-Ugric culture lingual taboo succeeds the most consequently in the bear cult, but is also observable in the language of the hunters, as well as the language connected to the dead and the spiritual world. They have to use other words instead the taboo words. The Ob-Ugric languages are quite inventive in the creation of new words.

3. The language of the songs also differs from the everyday language, namely the singer endeavours to keep the prosody of the song correct. Expletives promote the coincidence of text emphasis and musical emphasis. Archaic grammatical forms are also preserved in cultic songs.